

Грамматикалық тақырып: ЕТІСТІК. ЕТІСТІКТІҢ ШАҚТАРЫ

ЕТІСТІК

Етістік – заттың қимылын, іс-әрекетін білдіреді. Сұрақтары: **қайтті? не істеді? не қылды?** *Ертең ат шабады (қайтеді?), балуан күреседі (не істейді?).*

Етістік құрамына қарай екіге бөлінеді: 1) дара етістік; 2) күрделі етістік.

Дара етістік бір ғана сөзден тұрады. Мысалы: Жапырақтардың сыбдыры естіледі. Сөйлемдегі *естіледі* етістігі бір ғана сөзден тұрған дара етістік.

Күрделі етістік екі не одан да көп сөзден құралады, бір мағынаға ие болады, бір сұраққа жауап береді, сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы: Бала күліп жіберді. Бала күліп жібере жаздады. Бала күліп жіберуге шақ қалды. Сөздердің дыбыстық өзгеріске ұшырап кірігуінен жасалған күрделі етістіктер: *анар – алып бар, әкел – алып кел, әкет – алып кет, әнер – алып бер, түрегел – тұрып кел*. Сөздердің қосарлануынан жасалған күрделі етістіктер: *бара-бара шаршады, айта-айта жалықты, күліп-күліп шығып кетті*.

Күрделі етістік құрамындағы бірінші сөз негізгі етістік болады да, негізгі мағынаны білдіреді. Кейінгі сөздер көмекші етістік болады.

Етістік тұлғасына қарай екіге бөлінеді: 1) негізгі түбір етістік; 2) туынды түбір етістік.

Негізгі түбір етістік етістіктің өзінен жасалады: *отыр, тұр, жүр, жатыр, оқы, кел, барды, жүгірді, жасаған, көрген*.

Туынды етістік басқа сөз таптарына *сөз тудырушы жұрнақ* жалғану арқылы жасалады.

Туынды етістіктің жасалу жолдары:

ЕСІМ СӨЗДЕР	ТУЫНДЫ ЕТІСТІК
Балта	Балтала
Би	Биле
Бас	Баста
Үтік	Үтікте
Дамыл	Дамылда
Сән	Сәнде
Рух	Рухтан
Әдет	Әдеттен
Көмек	Көмектес
Сыр	Сырлас
Пікір	Пікірлес
Жиын	Жина
Орын	Орна
Жаман	Жаманда
Көк	Көгер
Екеу	Екеуле

Туынды етістіктің жасалу жолдары:

БАСҚА СӨЗ ТАПТАРЫ	ТУЫНДЫ ЕТІСТІК
Бұрқ	Бұрқыра
Күрк	Күркіре
Жымың	Жымында
Күлім	Күлімде
Тасыр	Тасырлат
Ілгері	Ілгеріле
Жоғары	Жоғарыла
Ақырын	Ақырындат
Аз	Азсын
Көп	Көпсін
Ауһау	Ауһаула
Құрау	Құра
Уһ	Уһле

Етістік іс-әрекеттің жүзеге асу-аспауына қарай екіге бөлінеді:

1) **болымды етістік**; 2) **болымсыз етістік**.

Болымды етістік іс-әрекеттің орындалғанын, жүзеге асқанын білдіреді: *оқы, жазды, айтқызды, орындады, сана, жүгір*.

Болымсыз етістік іс-әрекеттің орындалмағанын, іске аспауын көрсетеді. Болымсыз етістік екі түрлі жолмен жасалады: 1) **Синтетикалық тәсіл**: *негізгі* және *туынды* түбір етістікке: *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жұрнақтары жалғану арқылы: *жақындама, жүгірме, сұранба, күрсінбе*, алыстатпа, тездетпе, т.б. 2) **Аналитикалық тәсіл**: *-ған, -ген, -қан, -кен*, формалы есімшеге *жоқ, емес* сөзінің тіркесуі арқылы: *айтқан жоқ, келген жоқ, барған емес, көрген емес, т.б.*

ЕТІСТІКТІҢ ШАҚТАРЫ (Времена глаголов)

Сөйлеп тұрған сәтке байланысты қимылдың өту мезгілін білдіру етістіктің шағы деп аталды. Сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың болу мезгілі үш түрлі болады, яғни осы шақ, келер шақ және өткен шақ деп үшке бөлінеді.

ОСЫ ШАҚ

Сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекеттерді білдіретін және әрдайым қайталанып тұратын дағдылы іс-әрекеттерді көрсететін шақты, осы шақ деп атаймыз. Мысалы Айман сабақ оқып отыр.

Осы шақ мағынасына қарай *нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ* деп екіге бөлінеді.

Нақ осы шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтте істеліп, болып жатқанын білдіреді. Нақ осы шақ етістіктің құрамына қарай жалаң және күрделі болып екіге бөлінеді. Нақ осы шақтың жалаң түрі отыр, тұр, жатыр, жүр деген етістіктердің жіктелуі арқылы жасалады. Бұл төрт етістік қалып етістіктері деп аталады. Қалып етістіктеріне жіктік жалғауы тікелей жалғанып, есімдерше жіктеледі.

Нақ осы шақтың күрделі етістіктің –ып, -іп, -п және –а, -е, -й тұлғалы көсемше түрі мен отыр, тұр, жүр, жатыр деген қалып етістіктерінің көмекші етістік мәнінде тіркесінен жасалады. Студен етмтиханға дайындалып отыр.

Күрделі нақ осы шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	Оқып отырмын	Оқып отырмыз
II	Оқып отырсың	Оқып отырсыңдар
	Оқып отырсыз	Оқып отырсыздар
III	Оқып отыр	Оқып отыр

Ауыспалы осы шақ

Ауыспалы осы шақ қимыл, іс-әрекеттің дағдылы қалыпта болып тұруын білдіретін нақ осы шақтың түрін атаймыз. Ауыспалы осы шақ **-а, -е, -й** тұлғалы көсемшенің жіктелуі арқылы жасалады. Мысалы: Мен келе-мін, сен ойна-й-сың. Ол бар-а-ды.

Ауыспалы осы шақ түрінің жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше түрі	Көпше түрі
I	Айтамын, келемін	Айтамыз, келеміз
II	Айтасың, келесің	Айтасыңдар, келесіңдер
	Айтасыз, келесіз	Айтасыздар, келесіздер
III	Айтады, келеді	Айтады, келеді

КЕЛЕР ШАҚ

Келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан кейін болатынын білдіреді. Мысалы: Ол университетке ерте бармақ. Сендер үйге келерсіңдер. Келер шақ мағынасы мен жасалуына қарай болжалды келер шақ, мақсатты келер шақ және ауыспалы келер шақ болып үшке бөлінеді.

1. Болжалды келер шақ: Қимылдың, іс-әрекеттің болу мүмкіндігін дәл көрсетпей, болжай ғана айтылуын білдіреді. Болжалды келер шақ етістіктің түбіріне есімшенің -ар, -ер, -р, болымсыз етістіктен кейін -с жұрнағы жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: Біз бар-ар-мыз, сіздер кел-ме-с-сіздер.

Болжалды келер шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше түрі	Көпше түрі
I.	Бар-ар-мын, кел-ме-с-пін	Барар-мыз, кел-мес-піз
II.	Бар-ар-сың, кел-ме-с-сің, Бар-ар-сыз, кел-ме-с-сіз,	Барар-сың-дар, келмес-сің-дер Барар-сыздар, келмес-сіз-дер
III.	Бар-ар-, кел-ме-с-	Барар-, келмес-

2. Мақсатты келер шақ: Мақсатты келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің келешекте мақсат етіле орындалатынын білдіреді. Мақсатты келер шақ етістіктің түбіріне –мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнағы жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы арқылы жасалады. Мысалы: мен ауылға бар-мақ-пын, Сіз ерте кет-пек-сіз. Етістіктің –мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнағының үстіне –шы, -ші жұрнағы жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы

жіктелуі арқылы да мақсатты келер шақ жасалады. Мысалы: Мен ауылға бар-мақ-шымын.

Мақсатты келер шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше түрі	Көпше түрі
I	Бармақпын, бармақшымын	Бармақпыз, бармақшымыз
II	Бармақсың, бармақшысың	Бармақсындар, бармақшысындар
III	Бармақсыз, бармақшысыз	Бармақсызда, бармақшысыздар
	Бармақ-, бармақшы-,	Бармақ-, бармақшы-,

3. Ауыспалы келер шақ: Ауыспалы келер шақ та ауыспалы осы шақ сияқты а-, -е, -й жұрнақты көсемшенің жіктелуі арқылы жасалады. Сондықтан ауыспалы келер шақ пен ауыспалы осы шақ бір-бірінен сөйлемдегі мағынасы жағынан ажыратылады. Мысалы: Ол ағасының үйінде тұрады.

Мына мысалдарды салыстырып көріңіздер.

Осы шақ	Келер шақ
Ол үй тапсырмасын кітапханада орындайды. Бұл жерге үй салынады.	Ол үй тапсырмасын <i>кешке</i> орындайды. Құрылысшылар <i>келсе ғана</i> үй бұл жерге үй салынады.
Мен үнемі денешынықтырумен айналысамын.	Мен <i>ертең</i> денешынықтырумен айналысамын.

ӨТКЕН ШАҚ

Өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан бұрын болып, істеліп кеткенін білдіреді. Мысалы, ол оқуды бітірді, ол кезде сен оннан асқансың, оның бір баласы болыпты. Өткен шақ мағынасы мен жасалуына қарай жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ және ауыспалы өткен шақ болып үшке бөлінеді.

1. Жедел өткен шақ: Етістіктің түбіріне **-ды, -ді, -ты, -ті** жұрнағы жалғану арқылы жасалып, жіктеліп қолданылады. Мысалы: Арман домбыра тарт-ты, мен өлең айт-ты-м, мен би биле-ді-м.

Жедел өткен шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	Жүрдім, қайттым, бармадым	Жүрдік, қайттық, бармадық
II	Жүрдің, қайттың, бармадың	Жүрдіңдер, қайттындар, бармадыңдар
	Жүрдіңіз, қайттыңыз, бармадыңыз	Жүрдіңіздер, қайттыңыздар, бармадыңыздар
III	Жүрді-, -қайтты, -бармады,	Жүрді-, қайтты-, бармады-,

2. Бұрынғы өткен шақ: Бұрынғы өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда әлдеқайда бұрын болғандығын білдіреді. Мысалы: Сен университетті бітіргенсің. Ол қалаға барыпты. Бұрынғы өткен шақ екі түрлі жолмен жасалады.

а) Бұрынғы өткен шақ -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімшенің жіктеліп келуінен жасалады: (мен) айт-қан-мын, (сен) кел-ген-сің.

Бұрынғы өткен шақтың жіктелу үлгісі:

Жақ	Жекеше түрі	Көпше түрі
I	Барыппын	Барыппыз
II	Барыпсың Барыпсыз	Барыпсыңдар Барыпсыздар
III	Барыпты	Барыпты
I	Барғанмын	Барғанбыз
II	Барғансың Барғансыз	Барағансыңдар Барғансыздар
III	Барған-,	Барған-,

ә) **-ып, -іп, -п** тұлғалы көсемшеге *e (еді)* көмекші етістігі тіркелуі арқылы да жасалады. Есімше түрінде *e* көмекші етістігі екен түрінде де тіркеседі. Бұрынғы өткен шақтың осындай күрделі түрінде *e* (еді, екен) көмекші етістігі ғана жіктеледі.

Бұрынғы өткен шақ күрделі түрінің жіктелу үлгісі.

Жақ	Жекеше түрі	Көпше түрі
I	Барған едім (екенмін), Барып едім	Барған едік (екенбіз) Барып едік
II	Барған едің (екенсің), Барып едің Барған едіңіз(екенсіз) Барып едіңіз	Барған едіңдер (екенсіңдер), Барып едіңдер Барған едіңіздер (екенсіздер), Барып едіңіздер
III	Барған еді (екен), барып еді	Барған еді (екен), барып еді

3. Ауыспалы өткен шақ: *Ауыспалы өткен шақ есімшенің -атын, -етін, -йтын, -йтін жұрнақтары арқылы жасалып, бірде өткен шақ, бірде келер шақ мағынасында қолданылады. Сондықтан да оны ауыспалы өткен шақ деп атайды.* Мысалы: Еділ жолдасына жиі баратын.

Ауыспалы өткен шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше түрі	Көпше түрі
I	Келетінмін	Келетінбіз
II	Келетінсің Келетінсіз	Келетінсіңдер Келетінсіздер
III	Келетін	Келетін